

Проблеми української медієвістики

Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 р.
У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО УТВЕРДЖЕННЯ
РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:
ПРИЧИНИ, УКЛАДЕННЯ, НАСЛІДКИ *

ЧАСТИНА II

*Переяславсько-Московська угода 1654 р. у світлі
зовнішньої політики Українського гетьманату*

1648 рік став для військово-політичної корпорації “Військо Запорозьке” тим справжнім Рубіконом, перейшовши який, вона силою зброї здобула собі не лише внутрішньополітичне визнання та станові привілеї, але й започаткувала якісно новий етап свого міжнародного утвердження. “*Bohdan Chmielnicki Exercitus Zaporovien Pr. Electus Belli Servilis autor Rebeliuntio Cosaccorum et Plebis Ukrainen dux*” (виділення тут і нижче. — *Авт.*)¹ — такий напис латинською мовою залишив 1651 р. під найбільш достовірним портретом гетьмана Війська Запорозького Б. Хмельницького голландський художник В. Гондіус. “*Bohdan Chmielnicki, dux Cohor. Zaporow*”, — саме так Б. Хмельницький почав підписувати свої латиномовні листи до шведського короля Карла X Густава з 1656 р. (листи від 14 і 16 листопада 1656 р., 18 січня і 21 червня 1657 р.)² та брандербурзького курфюрста Фрідріха Великого (21 червня 1657 р.)³. “*Theodatus Chmielnicki, dux una cum Exercitu Zaporoviensi Moscorum*”⁴ — цю титулатуру зустрічаємо під охоронним універсалом 1657 р. українського гетьмана австрійським послам. “*Bohdan Chmielnicki, dux cum universa Cohorte Zaporoviana*”⁵ — читаємо підпис гетьмана у листі від 18 квітня 1657 р. до імператора Священної Римської імперії німецької нації Фердинанда III. Чи мав право Б. Хмельницький на йменування “*dux*”? І чому він вживав його як відповідник усталеному в Україні протягом першої половини — середини XVII ст. титулу “гетьман”? Адже це латинське слово в європейських країнах означало “володар”, “князь”, “герцог”. Спробуємо дати відповіді на ці питання, висвітливши їх у контексті дослідження проблеми міжнародно-правового становлення Українського гетьманату під час правління Б. Хмельницького.

Дослідниками вже було відзначено, що легітимація гетьманської влади під час урядування Б. Хмельницького відбувалася через посилення останнього на *jus occupationis* (С. Величенко)⁶ та формування ним концеп-

* П р о д о в ж е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2003. — № 1.

ції *jus divinum* (С. Плохій)⁷. Але і “право захоплення” й “божественне право” головним чином застосовувалися заради узаконення внутрішньополітичних владних претензій гетьмана Війська Запорозького щодо України й не були переконливим аргументом для володарів сусідніх країн. Саме тому Б. Хмельницький намагається добитися зовнішньополітичного визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина з донькою молдавського господаря В. Лупула Розандою⁸. Але у цьому випадку, зважаючи на тогочасні політико-культурні традиції, лише б сини Тимоша й Розанди Хмельницьких—Лупулів вважалися “принцями крові” й могли здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Окрім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити і суб’єктивні фактори (як-то — вбивство когось з подружжя або потенційних нащадків), що невдовзі і сталося, коли у 1653 р. було смертельно поранено гетьманича.

Саме тому головним завданням Б. Хмельницького, починаючи з другої половини 1648 р., на нашу думку, було утвердження Українського гетьманату як залежної держави під протекторатом якогось з монархічних дворів Заходу (Трансільванія), Сходу (Росія), Півдня (Туреччина) чи Півночі (Швеція). Це було б запорукою здобуття незалежності (“удільності”) гетьманської влади у майбутньому. Як заявляв у серпні 1649 р. з цього приводу сам Б. Хмельницький: “...Я буду триматися того пана (монарха. — Т. Ч.), який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці”⁹. Зважаючи на те, що політика на утвердження міжнародної легітиматії через прийняття протекторату когось з іноземних монархів відбувалася майже одночасно в усіх вищезазначених геополітичних напрямках й зумовлювалася специфікою *status quo* Війська Запорозького (а воно як до, так і після 1648 р. перебувало у підданстві королів Речі Посполитої), ці зовнішньополітичні заходи поступово трансформуються у концепцію полівасалітетної підлеглості новоствореного під час революційних подій державного організму.

Безумовно, що творцем цієї концепції був ніхто інший як гетьман Б. Хмельницький. Опираючись на довголітні традиції міжнародної діяльності українського козацтва, він зумів, не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на умовах прийняття номінального васалітету від інших європейських та азіатських володарів. Тим самим у міждержавних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка до того сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої.

Опираючись на наративні джерела — міжнародні договори Українського гетьманату, дипломатичне листування Б. Хмельницького із східними та західними монархами, інструкції гетьмана численним українським посольствам, переписку генеральної старшини з урядовцями інших країн тощо, й використовуючи наукові досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, спробуємо обґрунтувати висловлену гіпотезу щодо започаткування Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості Українського гетьманату як держави, що виникла у результаті збройного повстання “рицарського люду” східних воеводств Польсько-Литовської держави протягом 1648—1649 рр.

Але насамперед коротко охарактеризуємо взаємовідносини між майбутнім гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким та королем Речі Посполитої Владиславом IV перед початком відомих подій, у 1646—1647 рр., коли більшого (ніж у попередні десятиліття) визначення набуло правове становище козацької корпорації. У той час, після довгих років “заборонних”

постанов польсько-литовських владних органів, Військо Запорозьке, нарешті, отримує довгоочікуваний королівський привілей, в якому певною мірою окреслювався не лише його соціально-політичний статус, а й дозволялося проведення контрольованої польським монархом зовнішньої політики.

Свого часу окремі аспекти козацько-шляхетських стосунків у перед-революційний період були ґрунтовно досліджені В. Чермаком, М. Грушевським, В. Голобуцьким та Б.Флорею¹⁰. Польський історик В. Чермак ще наприкінці ХІХ ст. зробив висновок про те, що у квітні 1646 р. представники козацької старшини (серед яких був і Б. Хмельницький) перебували у Варшаві, де отримали з рук Владислава ІV два привілейних листи. Перший з них дозволяв виступити козацькому війську в морський похід проти Османської імперії, другий — збільшував реєстр Війська Запорозького до 12 тисяч¹¹. Єдине застереження стосувалося того, що ці два документи повинні бути секретними до часу оголошення Річчю Посполитою війни Туреччині. Ці “глейтовні” листи були скріплені особистою печаткою польського короля¹².

Надані “вольності” спричинили справжній “психологічний переворот” у свідомості не лише козацтва, а й усього українського населення Речі Посполитої. Адже, як відзначив російський учений Б. Флоря, протягом десятиріч у середовищі українців зберігалось стійке уявлення щодо свого нерівноправного становища у державі “двох народів”¹³. А тепер вони, опираючись на королівську протекцію, могли “мати при боці шаблю і переслідувати своїх кривдників”¹⁴ — представників магнатства та шляхти.

Згідно із свідченнями сучасників, під час другої зустрічі з Б. Хмельницьким, що відбулась у 1647 р., Владислав ІV подарував йому свою шаблю. Вже згодом, у 1648 р., опосередковано підтверджуючи це, Хмельницький казав одному з польських послів М. Собеському: “Навіщо казав (Владислав ІV. — *Т. Ч.*) нам вольності шаблею діставати”¹⁵. Поряд з іншими причинами надання королем Війську Запорозькому вищеназваних привілеїв спричинило до посилення сепаратистських тенденцій серед його провідників та більшої частини різних верств українського суспільства й було вміло використано козацькою верхівкою як доказ “законності” збройного виступу в 1648 р.

Відзначимо, що з початком Української революції (до укладення Зборівського трактату 1649 р.) характер стосунків між Військом Запорозьким і Польською короною майже не змінився. З точки зору сюзеренно-васальних відносин, вони на той час відбувалися ще між суб'єктами одного державно-політичного тіла (Речі Посполитої), з одного боку — королем, який був для козацтва “дідичним” сюзереном, з іншого — “гетьманом з усім Військом Запорозьким”. Саме так в усвідомленні української сторони вони розвивалися від часу правління короля Стефана Баторія.

Вже в одному з перших листів до короля Владислава ІV, написаному на початку червня 1648 р., після гучних перемог над коронною армією під Жовтими Водами й Корсунем, гетьман Б. Хмельницький окреслив своє становище як “найнижчий підніжок і вірнопідданий” польського монарха і висловив “вірність підданства нашого (Війська Запорозького. — *Т. Ч.*) з вірною рицарською службою...”¹⁶. Разом з тим він нагадав сюзеренові про надані їм перед тим “права, привілеї, військові вольності” та про їхнє порушення від “українних старост і державців”, які протягом довгого часу “кривдять і ображають” козацький загаль. Це і стало причиною збройного виступу Війська Запорозького. Але не проти короля, а проти річпосполитських урядовців, які, на думку гетьмана, не “могли бути добрими приятелями В.К.М.-ті, П.н.м. (вашої королівської милості пана нашого мило-

стивого. — **Т. Ч.)**”, але тим не менш були королівськими підданими. Тому Б. Хмельницький просив Владислава IV пробачити йому цей “гріх” порушення сюзеренно-васальних стосунків (він полягав у самовільному збройному виступі проти інших королівських васалів) та залишити Військо Запорозьке при “давніх правах і вольностях” (*“dawnych prawach i wolnosciach”*)¹⁷.

Частково про зміст цих “прав і вольностей” можемо дізнатися, реконструювавши за допомогою методу “від противного” текст “Інструкції послів від Війська Запорозького” до польського короля, який був доданий до згадуваного вище листа¹⁸. Тут насамперед йшлося про економічні (“майнові”) права козацтва на “хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини”, “бджолині десятини і поволівщину” та іншу власність (“все, що тільки комусь з панів урядників сподобається”). На другому місці стояло право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків (щоб за них “чини і всяку повинність” не відбувати) та козацьких вдів. Очевидно, тут йшлося саме про права українських (реєстрових чи городових) козаків, адже, як зазначається на початку “Інструкції...”, їх ущемляли “українні” урядовці. У наступних пунктах йшлося про забезпечення військових привілеїв (вольностей) козаків на Запорожжі (*“na Zaporozże”*). Це — можливість здобуття “козацького хліба” у морських та сухопутних походах; заняття ухощництвом (полювання на звіра та рибальство) й несплата з цього чиншу; звільнення від різних видів робіт на користь полковників, призначених варшавським урядом для керування реєстровими полками на Січі.

Окрім цього, король мав забезпечити платню (“яку ми (Військо Запорозьке. — **Т. Ч.)** вже п’ять років не отримуємо”) для шеститисячного реєстру (згідно з “Інструкцією...”, послали мали просити у Владислава IV збільшити реєстр на шість тисяч осіб й “залишитися у числі 12000”) та охороняти, згідно з “давніми вольностями”, православне духовенство¹⁹. Владислав IV також повинен був підтвердити надані “попередніми св. пам’яті польськими королями” *privilegia et libertates*. Лише за виконання названих умов Військо Запорозьке погоджувалося вірно служити своєму сюзеренові.

Про це, зокрема, йшлося й у листах Б. Хмельницького до найвищих достойників Речі Посполитої — великого коронного маршалка А. Казановського (2 червня 1648 р.), князя В.-Д. Заславського (2 і 4 червня), брацлавського воєводи А. Киселя (3 і 7 червня)²⁰. Необхідно зазначити, що у першому і другому з них відзначалося, що українське козацтво вже отримало підтвердження власних “прав і привілеїв”, наданих попередніми польськими королями “після перших походів” (тут, очевидно, йшлося про чорноморські походи запорожців 1646 — першої половини 1647 рр.). Однак у листі до Владислава IV та інструкції послам Б. Хмельницький вимагав повторного підтвердження від короля статусу козацтва у соціально-політичній структурі Польсько-Литовської держави. А в посланні гетьмана до воєводи Киселя від 3 червня вперше у письмовому вигляді зустрічаємо думку про можливість звернення Війська Запорозького “за порадою до іншого пана”²¹. Хоча, як можна зрозуміти з уточнення — “...бо знаємо, що не з волі Й.К.М. (його королівської милості. — **Т. Ч.)** над нами таке королівське беззаконня чинилося” — Хмельницький поки що не збирався цього робити, а лише дипломатично натякав польському воєводі про зміну “пана”-протектора у разі невиконання королем вимог козацтва.

Однак усі ці звернення творця Українського гетьманату з проханням про підтвердження “давніх прав і привілеїв” так і не знайшли відгуку у цього козацького зверхника — 3 червня Б. Хмельницький отримав відомість про смерть короля Владислава IV. Зважаючи на це, гетьман відкли-

кає посольство з Польщі та у “цидулі”-додатку до листа Киселю висловлює скорботу щодо “осиротіння” Війська Запорозького²². А вже 8 червня Б. Хмельницький вперше висловлює офіційне бажання бачити на опустілому троні Речі Посполитої московського царя Олексія Михайловича: “Зичили бихмо собі саможержца господаря такого в своїй землі, яко ваша царська вельможність, православний християнський цар...”²³. Якби цей монарх пристав би на таку пропозицію, то все козацтво в особі Б. Хмельницького погоджувалося на вірні “услуги” новому сюзерену. “...Щоб він (Олексій Михайлович. — **Т. Ч.**) ляхам і нам паном і царем був...”²⁴, — конкретизувалося у листі гетьмана від 11 липня до російського воеводи Н. Плещеева.

Саме у червні 1648 р. Б. Хмельницький у листах до відомих урядовців Речі Посполитої відмовляється від згадки у своїй титулатурі про підпорядкування Війська Запорозького польському королю. Якщо перед тим він підписувався як “гетьман” або “старший” і додавав слова “із Військом його Королівської милості Запорозьким”, то тепер просто — “старший з Військом Запорозьким”²⁵. На нашу думку, це є ще одним підтвердженням існування моделі “колективного васалітету” українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Якщо сюзерен вмирав, то необхідно було переукласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військо Запорозьке (як “рицарський люд”) залишалося вільним у виборі протектора.

Зрозумівши, що цар Олексій Михайлович в силу багатьох обставин не буде висувати свою кандидатуру на королівський трон Речі Посполитої, український гетьман у листопаді 1648 р. звертається з аналогічним проханням до правителя Трансільванського князівства Юрія Ракоці: “...Ми одностайно бажаємо мати твою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини” (“*patronum et regem Poloniae patriae nostrae, supimus*”)²⁶. Як і у випадку із запрошенням царя, одним з головних чинників, які рухали Б. Хмельницьким у справі протегування кандидатури Ракоці на польський трон, було велике бажання якнайшвидше отримати військову допомогу для продовження боротьби з коронною армією. Про важливість цього кроку гетьмана свідчило й те, що для укладення договору до Трансільванії відправилося досить представницьке українське посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським²⁷.

У період безкоролів'я в Речі Посполитій Б. Хмельницький також відправив посольство до Стамбула, де, згідно з дослідженнями відомого сходознавця О. Пріцака, влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом укладається угода сюзеренно-васального типу²⁸. Однак ряд учених, серед яких і російський історик Б. Флоря, заперечили факт її існування. Разом з тим на основі даних листа польського шляхтича Л. М'яковського вчений зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством Ф. Джалалія (восени того ж року) в напрямку отримання турецької протекції²⁹. Як свідчать джерела, в обмін на заступництво султана Б. Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського і Волоського князівств, надавати у разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати “рабів” на галери (?), а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський³⁰.

Отже, якщо висунення можливих кандидатур московського царя і трансільванського князя на польський трон засвідчували намагання Українського гетьманату вплинути на зміну короля-сюзерена в межах однієї держави, то укладення договору з турецьким султаном (за іншою вер-

сією — ведення переговорів у напрямку прийняття османської протекції) поклало початок формуванню полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо Запорозьке набувало собі ще й другого династичного зверхника — монарха в особі султана Османської імперії Мегмеда IV.

Про те, що Хмельницький не відмовлявся від “внутрішньополітичної” протекції Корони Польської свідчать осінній похід української армії під Замостя та гетьманський лист до одного з головних претендентів на польський трон королеви́ча Яна Казимира від 15 листопада 1648 р. “Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким (у похід. — *Т. Ч.*)... Просимо господа Бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан зволив бути самодержцем...”³¹, — писав до майбутнього короля український гетьман. І відразу ж потенційному козацькому сюзерену висувалися вимоги щодо забезпечення тепер вже не лише козацько-станових, але й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання: “...І щоб наша грецька віра залишилася недоторканою, як раніше, без унії й уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було”³².

Того ж дня до Варшави вирушило посольство на чолі з родичем гетьмана Захарієм Хмельницьким та католицьким священиком, колишнім учителем Б. Хмельницького Андрієм Мокрським. Вони мали запропонувати Яну Казимиру умови-“кондиції”, на яких Український гетьманат визнає його зверхність над собою у разі обрання: безпосереднє підпорядкування королеві; відсутність в Україні кварцяного війська; обрання гетьмана з козацького стану; набір й оплата 12-тисячного реєстру; скасування унії; “щоб пани не карали своїх підданих...”; власний суд на зразок суду литовських татар — “які судяться таким правом, як шляхта”³³. Окрім того, Ян Казимир мав би підтвердити привілеї, що перед тим були надані козацтву Владиславом IV.

Якщо порівняти ці умови підданства з *privilegia et libertates* Війська Запорозького, окресленими Б. Хмельницьким у листі Владиславу IV на початку червня 1648 р., то треба відзначити, що повторювалися лише два пункти, а саме: про набір 12-тисячного реєстру та підтвердження правового статусу козацтва, наданого попередниками короля. Таким чином, усі останні пункти висували нові вимоги (“*inovatio*”) козацтва до верховної влади щодо розширення власних “прав і привілеїв”. Зрозуміло, що це було спричинено військовими перемогами армії Б. Хмельницького протягом весни-літа 1648 р.

Вже у статусі короля Ян II Казимир видає універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх “рицарських прав”. Він погоджувався бути його протектором, а також визначити комісію для обговорення і прийняття рішення щодо інших вимог козацтва. Окрім того, король затвердив на гетьманстві Б. Хмельницького та вислав йому свої інсигнії — булаву й корогву з написом “*Ioannes Casimirus rex*”³⁴. У лютому 1649 р. королівські послы на чолі з А. Киселем вручили їх гетьманові. Однак переговори, що відбулися у той час між українцями і поляками, з різних причин зайшли в глухий кут. Керівництво Українського гетьманату вже не погоджувалося йти ні на які уступки Польщі, мало того — воно висувало ще ряд нових вимог до представників Речі Посполитої. Серед них була і така, яка найкраще засвідчувала розуміння гетьманом і старшиною свого васальнопідданого становища: “Король королем нехай буде, таким, щоб карав і стинав шляхту і дуків і князів — аби мав волю: згрішить князь — урізатъ йому шию, згрішить козак — те саме вчинити. А не хоче король вільним королем бути — як ся йому видить”³⁵.

Очевидно, універсал Яна II Казимира не задовольнив Б. Хмельницького як фактичного правителя України. А тому він, мабуть, не хоче визнавати себе залежним від польського короля, про що свідчила й гетьманська титулатура, яку зустрічаємо в його універсалах і листах вже після обрання нового монарха Речі Посполитої й підтвердження останнім “рицарських прав” козацтва. Хмельницький продовжував йменуватися як “гетьман Війська Запорозького” без згадки про підданство “Його Королівській Милості”. А тому цілком обґрунтованим було повторне звернення гетьмана до царя Московської держави від 8 лютого 1649 р. про бажання “...Вашу Царську Величність нам найнижчим слугам і підданим своїм государем і царем, яко православне світило і самодержцем за благословенням Божим учинився”³⁶, а також настійливе прохання прислати військовій підрозділи для допомоги проти “ляхів”.

Одночасно у середині лютого український гетьман приймає послів з Трансільванії й заявляє їм, що не відмовляється від ідеї бачити князя цієї держави у ролі свого протектора. Разом з тим Б. Хмельницький погоджується скласти присягу трансільванському князю про підданство лише на основі чотирьох із шести присланих пунктів проекту трансільвано-української угоди. “...Ясновельможний гетьман приймає, не порушуючи християнства, чотири перші умови, начебто цілком скріплені присягою, і обіцяє зберігати їх честю, вірою і сумлінням, сам з усіма своїми військами, а не тільки із старшинами (як вимагається в пунктах)”³⁷.

У час прийняття трансільванського посольства українське керівництво також проводило переговори про перемир’я з представниками короля на чолі з А. Киселем, які були завершені підписанням (вже після від’їзду угорців) мирної угоди в Переяславі. Перед тим Яну II Казимиру була вручена “Супліка Війська Запорозького”, в якій викладалися умови, з прийняттям яких українці б погоджувалися визнати свій васалітет щодо короля. На початку цього документа так і було заявлено — “...залишимося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені”³⁸. У першому ж пункті відверто говорилося про те, що з огляду на “криваві образи”, Військо Запорозьке шукало собі “допомоги у чужих панів”. Тут, як уже відзначалося, йшлося про московського царя, турецького султана і трансільванського князя. “Супліка...” яскраво відрізнялася від попередніх вимог козацтва до польського уряду й у правовому відношенні засвідчувала трансформацію козацтва як невизнаного стану в межах Речі Посполитої у провідний стан новоутвореної козаками держави у вигляді Гетьманату.

Відтепер, з точки зору уряду Б. Хмельницького, йшлося вже не про відновлення “дідичних” річпосполитських сюзеренно-васальних стосунків, а про встановлення відносин у рамках “протектор” (Річ Посполита: шляхетський стан на чолі з королем) — “підданий” (Український гетьманат в особі гетьмана, “усього Війська Запорозького” та “руських” станів). Зрозуміло, що король і “стани Речі Посполитої” не могли погодитися з такою позицією Б. Хмельницького, адже у разі невиконання сюзереном-протектором умов українців, васальнозалежна козацька держава могла цілком законно відмовитися від захисту польського короля й Речі Посполитої на користь більш вигідного для себе монарха-заступника. Саме тому, на нашу думку (поряд з іншими причинами), в укладеному 24 лютого 1649 р. Переяславському перемир’ї не було відображено жодної з вимог гетьмана, а лише домовлено про встановлення тимчасового кордону між Польщею та Україною й продовження проведення двосторонніх переговорів. Хоча з цього часу Б. Хмельницький, очевидно з тактичних міркувань, на офіційному рівні вже визнає себе “вірнопідданим” Яна II Казимира, про що свідчили прийняті від короля булава та корогва³⁹.

Але разом з тим протягом усього 1649 р. гетьман продовжував міжнародну політику щодо зміни протекції, про що свідчили його листи до московського царя (22 квітня, 13 травня, 26 жовтня 1649 р.), продовження переговорів з послами Османської імперії (лютий), переписка з трансільванським князем (14 травня, 25 вересня) та урядовцями Кримського ханату (10, 11 та 20 квітня). Однак жодна з цих “високих” сторін (окрім, хіба що Криму) не могла у той час забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утворенню влади Б. Хмельницького. Вона ж у той час перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

В зв’язку з цим український гетьман головну увагу зосереджує на завершенні переговорного процесу з Короною Польською. 17 серпня 1649 р. він висилає свої чергові вимоги до Яна II Казимира, які склалися з 18-ти пунктів і торкалися майже всіх сфер українсько-польських взаємовідносин. Зокрема польський король не лише мав підтвердити всі попередні “права та вольності” Війська Запорозького, а й присягнути, що буде дотримуватися всіх пунктів “на сеймі з шістьма сенаторами різних вір (католицької і православної. — Т. Ч.)”. Ці пункти разом з текстом королівської присяги пропонувалося внести до постанов-конституцій вального сейму Речі Посполитої. В кінці цього важливого документа містилося таке застереження: *“А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність Й. Кор. М. (його королівської милості. — Т. Ч.) до нас, як до своїх підданих”*⁴⁰.

Наприкінці літа король видає “Декларацію”, що завершувала переговори центральної польської влади з Українським гетьманатом і була відповіддю на вимоги поданої перед тим козаками “Супліки”. Вже у першому пункті цього документа зазначалося: “Військо своє Запорозьке захоче Король Його Милість при всіх давніх вольностях, згідно з давніми привілеями, і на те привілей свій видає разом із сим”⁴¹. Таким чином, за Військом Запорозьким вперше на офіційному рівні у формі “акта милості” сюзерена закріплювався автономний статус державного “колективного васала”. Про це свідчили останні десять пунктів королівської декларації, що ввійшли до історіографії під назвою “Зборівського трактату” і всебічно опрацьовані науковцями різних історичних шкіл⁴². Хотілося б звернути увагу лише на один аспект тогочасних українсько-польських стосунків. Відразу ж після оголошення декларації під Зборовом король видає окремий привілей для Війська Запорозького, де підтверджувалися його “давні права і вольності”. Отже, з того часу можна говорити про розмежування терміна “Військо Запорозьке”. Воно, на нашу думку, по-перше, означало “Військо Запорозьке” як державне утворення (Український гетьманат, що, окрім козацтва, репрезентувався й іншими станами) і, по-друге — “Військо Запорозьке” як замкнуту соціальну корпорацію, що включала до себе лише козаків.

Незважаючи на укладення Зборівського трактату й визнання Яна II Казимира своїм патроном, Б. Хмельницький у вересні 1649 р. у листі до трансільванського князя декларує його номінальне протекторство над Українським гетьманатом: *“...І себе з усіма Військами Запорозькими найохотніше віддаю до всіх послуг вашої найяснішої високоності і цілую руку вашої найяснішої високоності, щоб вона зволила, як і раніше, зберігати і захищати нас, своїх підданих, у прихильності, ласці, опіці”*⁴³. Про те що наведене висловлювання було лише дипломатичною декларацією, засвідчив подальший розвиток українсько-трансільванських відносин: обмін черговими посольствами й ненадання Трансільванією необхідної допомоги.

Останнє дуже дратувало Б. Хмельницького, який писав до князя Сигізмунда Ракоці 25 вересня: “Нарешті ж, благаючи бога, ми готові до крайності, більше заради поваги до Вашої найсвітлішої високості, менше заради нашої безпеки. Прохаємо тільки того, щоб Ваша найсвітліша високість не позбавила нас своєї ласки, під захистом якої ми будемо вважати себе до самого кінця нашого життя найвірнішими підданими Вашої найсвітлішої високості”⁴⁴. Але і ці запевнення українського гетьмана не знайшли відгуку в угорському князівстві, а отже, реального підкріплення сюзеренно-васальних домовленостей з династією Ракоці у той час Хмельницький так і не отримав. Визнаючи зверхність польського короля, Б. Хмельницький продовжував шукати можливості більш широкої легітимації своєї влади на міжнародній арені. Однак це було важко зробити, не узгодивши до кінця стосунки з королівським урядом Польсько-Литовської держави. Зважаючи на недотримання Яном II Казимиром положень Зборівського трактату, наприкінці листопада 1649 р. гетьман звертається до депутатів варшавського сейму з проханням вплинути на короля у справі повторного підтвердження привілею, наданого українцям під Зборовом — “...на нинішньому сеймі вдруге підтвердити і видати нам з привілейною печаткою...”⁴⁵. Окрім того, мали бути підтверджені всі пункти українсько-польського договору 1649 р. Лише після цього Військо Запорозьке погоджувалося “стояти стіною проти нашого ворога і щедро проливати кров за гідність В. Кор. М. (вашої королівської милості. — *Т. Ч.*) і цілість Речі Посполитої”⁴⁶.

І хоча Зборівський трактат було ратифіковано на сеймі, король, у силу різних обставин, усе одно не міг (та й, очевидно, не хотів!) виконувати взяті на себе зобов'язання. У березні 1650 р. Хмельницький вже вкотре відсилає до нього своїх послів, які мали відстоювати перед монархом збереження “прав і привілеїв”, наданих варшавським сеймом, й оголосити Яну II Казимиру десять пунктів своїх вимог. “Зволь, В. К. М. (ваша королівська милість. — *Т. Ч.*), виконуючи декларацію (Зборівську. — *Т. Ч.*), здійснити своє королівське слово...”⁴⁷ — згідно з наданою гетьманом інструкцією, повинні були заявити українські дипломати королю Речі Посполитої. Але і звернення про дотримання однієї з найголовніших чеснот монарха — дотримання даного своєму підданому слова — також не допомогло. Натомість, коронні війська готувалися до рішучого наступу на Український гетьманат, адже, згідно з тогочасними повідомленнями польських урядовців, “Хмельницький робив себе володарем чи князем”.

Не відкидаючи перспективу набуття російського протекторату (про що свідчать листи Б. Хмельницького до Олексія Михайловича від 1 липня, 20 жовтня та 11 листопада 1650 р.), українське керівництво з огляду на ненадання Московською державою військової підтримки, влітку 1650 р. активізує свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника у Стамбулі Бекташ-аги й очаківського бея Мурад-паші з проханням допомоги у відновленні стосунків із султаном Мегмедом IV. У відповідь османський володар направив до Чигирини посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р.⁴⁸ Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б. Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно з якими Український гетьманат погоджувався на турецький протекторат. Чигирин зобов'язувався: 1) “проти кожного неприятеля (султана. — *Т. Ч.*) стояти”; 2) “у держави Вашої цесарської милості не вторгатися”; 3) “у згоді перебувати з татарами..., на віки в приятельстві ходити”; 4) з відома султана і кримського хана свої “військові справи чинити”⁴⁹.

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник А. Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, що протягом 7—20 вересня послами Хмельницького у результаті переговорів з великим візирем були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманату султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV взяти козацьку державу під свій захист було вручення Ждановичу перед від'їздом до України “булави дорогоцінної” для передачі її Б. Хмельницькому⁵⁰. Разом з ним до Чигирин повернувся й Осман-ага, який повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Турецький посол був на прийомі у Б. Хмельницького на початку грудня 1650 р.⁵¹

Згідно з дослідженнями М. Грушевського, українсько-турецькі переговори завершилися у березні наступного року “формальним признанням України васальною державою Оттоманської імперії”⁵². Такий висновок учений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де відзначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні⁵³. Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І. Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були позбавлені від данини султану й мали одне зобов'язання — нести військову службу на користь нового сюзерена⁵⁴. Мегмед IV також надіслав Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого. Однак як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі.

Весною 1651 р. Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, всупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію у битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV “кримським людям учинити ... допомогу” українцям⁵⁵. В обмін на наказ султана до хана про підтримку Хмельницького, Порти змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Український гетьманат (так само як Молдавія та Волощина) мав платити данину султану. Окрім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією⁵⁶.

Розуміючи, що Кримський ханат, незважаючи на вказівки із Стамбула, знову може зрадити, а грошей у військовому скарбі було не так багато (та і кожен бойовий полк перебував на особливому рахунку, з огляду на війну з Польщею), Б. Хмельницький вирішив укласти черговий договір щодо підданства Українського гетьманату Речі Посполитій. Тим більше, що до цього спонукала тимчасова військова поразка під Берестечком. Реакція Порти на укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського перемир'я між гетьманом і королем була досить різкою, адже тепер плани реального повновлення турецького протекторату над Україною знову відкладалися на невизначений термін.

Впроваджуючи свою концепцію полівасалітетної підлеглості, Б. Хмельницький ще у листопаді 1650 р. заявляв, начебто “виправдовуючись” перед Яном II Казимиром за стосунки із “сторонніми панами” — московським царем, турецьким султаном, трансільванським князем і кримським ханом — “...рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лиху, мусимо шукати собі приятелів (іноземних володарів. — Т. Ч.)”⁵⁷. Під тягарем військових невдач української армії у 1651 р. гетьман Б. Хмельницький та генеральна

старшина у вересні того ж року складають присягу на вірність “королеві і Речі Посполитій”⁵⁸, яка скріплювала укладену між ними Білоцерківську угоду. Тим не менш, одразу ж після акту присяги український гетьман висилає своє посольство до Москви з листом до царя, в якому, зокрема, зазначалося: “...Приняли перемир’я з гетьманами коронними і Річчю Посполитою..., і сподіваємось на ласку Господа Бога і на ласку Його Царської Величності”⁵⁹.

Після замирення Хмельницького з королем під Білою Церквою йому знову потрібно було вже “виправдовуватися” перед іншим династичним володарем — султаном Османської імперії. Основною причиною українсько-польського перемир’я, за словами гетьмана у листі до Мегмеда IV від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд на сполучення з козацькою армією перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Український гетьманат залишився у “братерському” союзі з Кримським ханатом. Окрім того, Б. Хмельницький наголосив щодо свого бажання й надалі визнавати зверхність турецької влади — “...як також хочемо бути вірнопідданими і Вашої царської милості (султана. — *Т. Ч.*)”⁶⁰. Більше того, гетьман знову звернувся до султана з проханням дати наказ хану йти йому на підтримку, адже “...ляхи, гарантовані укладеним миром, перейшли на відпочинок за Дніпро; побивши їх, легко примусимо решту піддатися під владу В. ц. м. (Вашої царської милості. — *Т. Ч.*) [султана]”⁶¹. Ці прохання повторювалися у черговому листі Б. Хмельницького до Мегмеда IV від 27 листопада того ж року⁶².

Наступного, 1652 р., коли Ян II Казимир за допомогою не дуже складної політичної комбінації змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією (у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Туреччини), Б. Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А. Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на землі Українського гетьманату, то він “змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати”⁶³. Теж саме Б. Хмельницький повторив і в листі до брацлавського воєводи С. Лянцкоронського — “...втративши все, змушені будемо шукати собі іншого стороннього пана”⁶⁴.

Невдовзі ці погрози втілились у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією. На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке козацьке посольство. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому “стяг” і барабан⁶⁵. Б. Флоря, слідом за М. Грушевським, відзначав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатись як частина Османської імперії, а військовий напад на нього мав розцінюватись як напад на саму імперію⁶⁶. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України “велике” посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині із середини травня до кінця червня. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, “щоб був гетьман у підданих султана”⁶⁷. Окрім того, він вручив Хмельницькому “коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан”. Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді десяти тисяч вояків силістрійського паші й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов’язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена відносно гетьмана Б. Хмельницького.

Обов'язки Українського гетьманату як васальнозалежної держави перед султанською владою, за пропозицією турецького посольства, були такими: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності⁶⁸. Також Б. Хмельницький разом з усією старшиною мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалося зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про залежність гетьманату від Османської імперії, а саме — скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередні українсько-турецькі домовленості.

Така рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р. На ній, після довгих суперечок, було відхилено умови турецької сторони щодо підданства. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула, український правитель при відсиланні турецьких послів говорив їм: "...Города (Кам'янця-Подільського. — *Т. Ч.*) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатой... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу"⁶⁹.

Причина відмови Стамбула полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, але й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був, на нашу думку, всього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії. Він мав відволікти урядові кола Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики Українського гетьманату, який, починаючи з 1651 р., намагався отримати протекцію "православного володаря" — царя Московської держави. З іншого боку, декларація бажання прийняти зверхність Османської імперії використовувалася Б. Хмельницьким як своєрідний засіб тиску на Росію з метою змусити її монарха прийняти рішення "вступитися" за "одновірців" перед Польською короною.

Ще від початку 1649 р. гетьман Хмельницький періодично приймав від царя Олексія Михайловича "милостиве жалування" на потреби Війська Запорозького. За це російському монархові обіцялося "послуги наші (Війська Запорозького. — *Т. Ч.*) рицарські... і голови наші покладати за твою царську величність проти всякого неприятели християнського"⁷⁰. Активізація українсько-російських стосунків припадає на 1651 р., коли, як припускаємо, Б. Хмельницький остаточно зрозумів безперспективність укладення взаємовигідного договору з королем Яном II Казимиром та усвідомив декларативність пропонованої у відповідь на прохання української сторони турецької і трансільванської протекцій. Протягом цього року гетьман тричі особисто звертався до московського царя (9 і 19 березня, 18 липня); двічі направляв посольства до Москви (січень—березень; серпень—листопад); зустрічав царського посла (березень—липень); неодноразово приймав посланців від путивльського воєводи, який був посередником між царем і гетьманом (липень, вересень, листопад, грудень); писав листи до білгородського воєводи С. Прозоровського (1 і 8 січня, 20 вересня, 24 листопада, 18 грудня), боярина Б. Морозова (11 березня, 18 липня), ярославського намісника І. Милославського (18 липня). Квінтесенцією усіх цих заходів української сторони були слова Б. Хмельницького у листі до Олексія Михайловича від 19 березня 1651 р.: "...Як ми перед тим бажали, так і зараз твоїй царській величності бажемо, щоб нам государем і царем був, на всі землі царствував"⁷¹. Тенденція прийняття "царствування", яке означало не що інше, як здобуття собі надійного протектора, зберігалася і в наступному році.

Протягом 1652 р. Б. Хмельницький знову тричі безпосередньо апелює до московського царя (9 січня, 24 вересня, 12 листопада), відсилає до нього два посольства (січень—квітень; липень) та посланців від путивльського воєводи (лютий—травень), листується з воєводою Ф. Хілковим (21 лютого, 1 і 20 березня, 12 квітня, 17, 24 і 28 травня, 13 і 31 липня, 24 вересня, 18 жовтня). Все це стало причиною того, що від початку 1653 р. відбуваються значні зміни у відносинах Війська Запорозького як з Московською державою, так і з Річчю Посполитою. Окрім того, новий виток дипломатичного протистояння був викликаний надто вже шокуючою пропозицією Б. Хмельницького, який запропонував кандидатуру російського царя у ролі посередника під час перманентних українсько-польських переговорів.

Таким чином, виникала зовсім інша конфігурація у сюзеренно-васальних стосунках між королем Яном II Казимиром та Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, який заявив, що задля “тривалого миру” з Польщею “упросили Й. М. (його милості. — *Т. Ч.*) московського царя, п. н. м. (пана нашого милостивого. — *Т. Ч.*), щоб він, використавши свою повагу, ласкаво й милостиво підтримав наші прохання, які торкаються віри, церков і вольностей Вашої Королівської милості Війська Запорозького”⁷². Це було висловлено у листі до польського короля в березні 1653 р.

З іншого боку, така рішуча заява гетьмана певним чином розв’язувала проблему українсько-російських переговорів. Якщо до цього часу вони велися в основному таємно, то відтепер Б. Хмельницький (хоча і в односторонньому порядку) міг офіційно зноситися з царським урядом. Вже від цього часу, зважаючи на обмін посольствами між Чигирином і Москвою, почали окреслюватися умови, на яких Україна буде приймати протекцію московського царя. Спочатку вони полягали у наступному: російський монарх, зі свого боку, мав забезпечити військову допомогу проти “ляхів” й не “попускав віри нашої православної і церков східних в поругання це”⁷³, а у відповідь український гетьман буде вірно “служити” цареві. Коли у листопаді 1653 р. Л. Капуста привіз з Москви царську грамоту з рішенням Земського собору прийняти Український гетьманат під “міцну руку” Олексія Михайловича, Б. Хмельницький зі старшиною її “радісно прочитав”. По тому, у листі до російських представників В. Бутурліна, І. Алфер’єва та Л. Лопухіна подякував цареві за згоду надати протекцію, але знову ж наголосив на проханні щодо військової допомоги проти поляків⁷⁴.

Елементом тиску на московський уряд, як уже відзначалося вище, була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, що тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили у Москві гетьманські послы С. Мужилівський і К. Бурляй⁷⁵. Саме від того часу з гетьманської канцелярії почали “витікати” тексти турецьких грамот, які з відомих причин відразу ж попадали у руки російським дипломатам⁷⁶. Промовистою були і висловлювання самого Б. Хмельницького у розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: “Не відійти мені бусурманських невірних рук... приводить мені Бог обладану бути і слугою невірному царю (султану. — *Т. Ч.*)”⁷⁷. Чи не тому однією з головних аргументацій учасників російського Земського собору була теза про те, що необхідно якомога швидше прийняти українців “під високу руку” царя, а то вони піддадуться “бусурманам”. Безпосереднім поштовхом до скликання гетьманом Генеральної ради у Переяславі, як дослідили сучасні історики, стало укладення мирного договору в грудні 1653 р. між Кримським ханом та Річчю Посполитою⁷⁸.

Хід і рішення січневої Генеральної ради в Переяславі 1654 р. за участю представників не лише козацького, а й інших станів України, неодноразово висвітлювались у вітчизняній та зарубіжній історіографії⁷⁹. Загальновідомим став факт невдоволеності Б. Хмельницького та генеральної старшини складанням лише односторонньої присяги на вірність новому сюзерену. Адже, згідно з усталеними у Західній і Центрально-Східній Європі принципами, він також мав присягнути в тому, що буде захищати *privilegia et libertates* свого добровільного васала. Чи не це, поряд з іншими, стало причиною того, що з часом Хмельницький так і не дотримувався укладених протягом лютого-березня 1654 р. українсько-російських домовленостей?

З огляду на розробленість питання про політико-правовий зміст Переяславсько-Московського договору⁸⁰, зупинимося лише на його характеристиці з точки зору сюзеренно-васальних стосунків між Московською державою в особі її царя та суб'єктами Українського гетьманату — Військом Запорозьким і гетьманом.

“Служити прямо і вірно у всіх справах і повеліннях царських” згоджувалася українська сторона, але на умовах зобов'язань московського монарха “в тому всьому пожалування і милость свою царську указати”⁸¹. Під “тим всім” розумілися 23 пункти прохання уряду козацької держави від 17 лютого 1654 р. до представника династії Романових щодо їхнього васального підданства. Олексій Михайлович, так само як і польські королі Владислав IV та Ян II Казимир, насамперед мав підтвердити “права і вольності наші військові, які з віків були у Війську Запорозькому (пп. 1, 2, 7—12, 21, 23), а вже потім “вольності” українських станів — шляхетства, міщанства і духовенства, “надані з віків від княжат і королів” (пп. 3, 4, 13, 17, 18). Це мало бути затверджено грамотами з “печатами вислими”. Всі останні “люди всякі” (нижчі стани) мали жити згідно з усталеними нормами (п. 17). Обумовлювалися також повноваження гетьмана (п. 5, 6), питання військової співпраці (п. 19, 20), зовнішньополітичні (п. 14, 22) та зовнішньоекономічні (п. 15, 16) проблеми функціонування Української держави⁸². Ці побажання Б. Хмельницького і “всього Війська Запорозького” мали донести цареві послы С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві. Затримка з відповіддю російської сторони (цар мав погодити привезені пункти й висунути свої вимоги, згідно з якими, він збирався протегувати Україні) змусила Хмельницького 21 березня звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося, що під час ведення переговорів необхідно пригадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан “...на всі статті наші і права і віри і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими”⁸³.

Отже, тут знову застосовувалася відома з першої половини XVII ст. козацька тактика тиску на потенційного протектора — “лякати” одного монарха іншим. Окрім того, українським послам наказувалося нагадати цареві, що польський “король нині універсал свій присилає до всього посполства (українського. — Т. Ч.), щоб до нього прихилилися”⁸⁴. Саме таким чином, перед загрозою повернення українців до польської чи набуття турецької протекції, Олексій Михайлович мав прискорити з оформленням залежності Українського гетьманату.

Наприкінці березня 1654 р. московський цар погодив (з певними виправленнями і доповненнями) 11 статей, які разом із “жалуваними грамотами” козацькому, шляхетському, міщанському станам, а також духовництву, були привезені до Чигирини українськими послами. Більш детально зупинимося на розгляді “прав”, які надавав московський цар Українській

державі у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності. У пункті 14-му “статей”, направлених Б. Хмельницьким до Москви, вони були окреслені так: “Посли, які від віку з чужих земель приходять до Війська Запорозького, щоб пану гетьману і Війську Запорозькому, які б були до добра, вільно прийняти, щоб те його царській величності у гнів не було; а щоб мало проти його царської величності бути повинні ми його царській величності сповіщати”⁸⁵. Отже, йшлося про правове визнання фактично незалежної української дипломатії, яка вже утвердилася задовго перед тим. Єдине невелике “самообмеження”, згідно з проханням гетьмана, повинно було стосуватися можливих “антимосковських” починань послів іноземних держав, які прибували в Україну. В даному випадку Хмельницький заявляв, що буде повідомляти про це своєму протекторові.

Олексій Михайлович, очевидно, після довгих роздумів і вагань, затвердив цей пункт у такій редакції: “Послів з добрими справами приймати (гетьману. — **Т. Ч.**) і відпускати, а в яких справах приходили і з чим відпустили, про те писати до Государя; а які послы прислані від кого будуть з противною справою Государю, і тих затримувати і писати про них Государю; а без Государевого указу їх не відпускати; а з Турським султаном і з Польським Королем без указу Государя не зсилатися”⁸⁶. Отже, Б. Хмельницький мав повідомляти про всі свої зовнішньополітичні кроки під час прийняття іноземних посольств в Україні. Крім того, він мав затримувати у себе тих послів, які б намовляли гетьмана до виступу проти царя. Певне обмеження стосувалося і відносин козацької держави з Річчю Посполитою й Османською імперією — зноситися лише за “указом Государя”. Таким чином, з усіма іншими державами, з якими у період з 1648 до 1654 рр. були встановлені двосторонні зв’язки — Австрією, Бранденбургом, Волощиною, Венецією, Кримом, Молдавією, Трансильванією, Швецією, — Україна могла проводити самостійну дипломатію, не орієнтуючись на вказівки з Москви.

Керівництво Війська Запорозького висловило бажання платити данину фіксованою грошовою сумою московському цареві згідно з ustalеними у східноєвропейському регіоні традиціями і яке концентрувалося у принципі “як збирав турецький султан із Угорської, Мультянської та Волоської землі”⁸⁷. Саме так заявляли українські послы під час березневих переговорів у Москві. “Как по иных землях дан вдруг отдаецца, волили бы есьми и мы, чтобы цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат”⁸⁸, — говорилося у п. 15-му відправлених до Москви “лютневих” статей Б. Хмельницького. Однак цей пункт був затверджений в іншій редакції — з українського населення мав збиратися спеціальний податок з подальшою його передачею російському представникові в Україні.

З огляду на те, що зобов’язання новообраного протектора перед “гетьманом з усім Військом Запорозьким” були направлені на обмеження пропонованих цим колективним підданам “прав і привілеїв” (що переконливо засвідчило не лише “редагування” московською стороною пп. 14, 15, але й ігнорування деяких інших пропозицій української сторони), Б. Хмельницький робить все можливе для того, щоб не скликати Генеральну раду й, таким чином, відтягнути затвердження січнево-березневих домовленостей з Росією. Від часу приїзду українських послів з Москви з погодженими царем “статтями”, протягом квітня—грудня 1654 р. та й пізніше питання щодо скликання Генеральної ради задля ратифікації досягнутих рішень навіть не ініціювалось українським правителем. Гетьман Хмельницький до своєї смерті в серпні 1657 р. так і не оголосив

конкретного змісту домовленостей з Москвою ні козацькій старшині, ні всім жителям України. Отже, сюзеренно-васальні домовленості з царем (як перед тим із султаном) так і не були затверджені найвищим законодавчим органом Української держави й не легітимізовані з точки зору правових норм, які склалися на середину XVII ст. у Центрально-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер.

Доказом цьому є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханатом * і, що найголовніше, ряд цілеспрямованих кроків Б. Хмельницького у напрямку прийняття протекторату Шведської корони. Вони розпочалися ще у 1652—1653 рр. і відновилися в червні 1654 р., коли гетьман надіслав листа до І. Радзейовського з пропозицією укладення військового союзу проти Речі Посполитої⁸⁹. У лютому (менше ніж через два місяці після Переяслава!) Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії й продовжує обмінюватися посольствами з його васалом — Кримським ханатом⁹⁰. Весною в Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків з Кримом⁹¹. Саме тому 16 квітня Б. Хмельницький писав до Іслам-Гірея, що гетьманат “на вічні часи” не порушить взаємної присяги про “братерський союз” і “приятель”⁹². Показовим також є оцінка Б. Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції — “Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана. — Т. Ч.). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього (домовленостей з Московською державою. — Т. Ч.) робити? Бо краще мати більше друзів...”⁹³. У відповідь на це послання та посольство полковника С. Савича кримський хан у травні надіслав гетьману свою грамоту⁹⁴. Про те як український гетьман усвідомлював визнання васальної залежності від російського царя якнайкраще промовляють його слова на адресу Олексія Михайловича, які він висловив його послу Бутурліну незадовго до смерті, влітку 1657 р.: “Я піддався [цареві] не для того щоб робити те, що скажеш... Я з польським королем перед тим бився, щоб вернути свободу собі і козакам...”⁹⁵.

Проблеми генезису й еволюції українсько-шведських стосунків за доби Б. Хмельницького певним чином вже були висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографії⁹⁶. Зупинимось лише на основних моментах міждержавних відносин між українським гетьманом та шведським королем, характеризуючи їх через призму полівасалітетної моделі зовнішньої політики гетьманату. Отже, наприкінці серпня 1655 р., перебуваючи поблизу Кам’янця, Хмельницький, у відповідь на прибуття до нього шведського посла Ю. Торквата, повідомляє у листі до короля Карла X Густава про свою радість, “що згідно з нашими (Війська Запорозького. — Т. Ч.) давніми проханнями, обіцяє (Карл X. — Т. Ч.) нам довір’я, захист і дружбу”⁹⁷. Якщо під обіцяною “дружби” між гетьманом і королем, згідно з уявленнями володаря України, розумівся процес укладення двостороннього договору, то згадка про “довір’я і захист” засвідчувала не що інше, як бажання Б. Хмельницького визнати протекцію (“*protectionem*”) Карла X Густава. Але коли у жовтні під Львовом розпочалися безпосередні переговори, український гетьман трохи змінив тональність своїх звернень і листів. “...Його Милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Украї-

* Проблеми українсько-турецьких та українсько-татарських відносин протягом 1654 р. (а також їхню історіографію) ґрунтовно досліджено у книзі: Федорук Я. Ф. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654—1657. — Ч. 1. — Львів, 1996.

ну свою руську, при цьому я стою”⁹⁸, — ці слова Хмельницького до львівських міщан засвідчили ту велику напругу під час українсько-шведських переговорів, яка виникла через суперечку щодо приналежності західноукраїнських територій.

Ця проблема не була вирішена й протягом наступного року, а тому гетьман використовує випробуваний дипломатичний хід. 12 червня він звернувся до царя Олексія Михайловича зі скаргою на Карла X Густава, що той відбирає “рубіж князівства Російського по Віслу ріку”⁹⁹. Таким чином, не погоджуючись з гетьманом, як васалом царя, король, на переконання Хмельницького, вступив у конфлікт з Московською державою. А тому володар Українського гетьманату висловив бажання воювати проти Шведського королівства, якщо той буде “противитися Вашій Царській Величності”¹⁰⁰.

Вже на початку липня така позиція Хмельницького “дивним чином” стає відомою королю Швеції. Очевидно, що це було інспіроване гетьманською канцелярією з метою певного залякування і прихилення шведського короля до вигідного для України рішення територіального питання (ця тактика була дивовижно подібною на дії української еліти весною 1653 р., коли Чигирин таким же чином “зіштовхував” московського царя і турецького султана). В цьому випадку гетьман був начебто “змушений” виправдовуватися перед потенційним сюзереном: “...Для підтвердження нашої приязні до Вашої Королівської Величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги — хоч би до цього нас часто закликали — ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би й поширювалася якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти Вашої Королівської Величності, то нехай Ваша Королівська величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас минулі події) ніколи без причини не трубимо сигналу”¹⁰¹, — писав 13 липня Б. Хмельницький до Карла X Густава.

Наприкінці жовтня до Варшави, якою вже оволоділи шведи, прибуває український посол Данило Грек у супроводі трьохтисячного козацького загону. За дорученням Хмельницького він мав домовитись із шведським королем щодо підданства України на таких умовах: дотримання тим миром з Московською державою, термінове укладення шведсько-українсько-російського оборонно-наступального союзу, спрямованого проти Османської імперії¹⁰². Однак у Карла X Густава були зовсім протилежні плани — Швеція, розвиваючи свої військові успіхи в Центрально-Східній Європі, не хотіла миритися з Москвою. Цілковито підтримуємо думку З. Вуйцика, що “Хмельницький, метою якого була незалежна Україна, бачив у Швеції ворога як проти Росії, так і проти Польщі, гідного партнера, який буде взмозі допомогти йому в здобутті тієї незалежності”¹⁰³.

Одночасно з московськими та шведськими зовнішньополітичними напрямками Український гетьманат, як вже зазначалося вище, продовжував дипломатичні стосунки зі Стамбулом. У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти відправилися українські дипломати, які в травні—червні вели переговори у столиці Османської імперії¹⁰⁴. Головною їхньою темою знову було питання щодо прийняття Україною номінальної васальної залежності від султана¹⁰⁵. У відповідь на лист Мегмеда IV, де засвідчувалася сюзеренна присяга Хмельницькому¹⁰⁶, той наприкінці листопада 1655 р. писав, що “ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV. — *Т. Ч.*)”¹⁰⁷.

Поряд з трьома головними напрямками поліваріантної зовнішньої політики гетьманату в той час — Росія, Швеція, Туреччина (включно з Кримом) — залишалося ще два — Польща і Трансільванія. Незважаючи на відмову від польської протекції, Б. Хмельницький все ж таки остаточно не пориває з Яном II Казимиром. У Чигирині гетьман приймає польські посольства, а у відповідь на прохання-наказ монарха Речі Посполитої надати військову допомогу (лист від 7 березня 1656 р.), хоча й відмовляє у її наданні, але й “обнадіює” колишнього зверхника щодо можливого повернення до “дідичного пана” — “...в глибині воєнних подій виявляться, нарешті, наша вірність і покора”¹⁰⁸. Майже так само протягом 1655—1656 рр. український гетьман діяв у напрямку налагодження мирних стосунків з Трансільванією. Коли посольство цього князівства у жовтні 1656 р. прибуло до України для остаточного укладення договору і зажадало від Хмельницького скласти присягу на вірність Юрію II Ракоці, то оточення гетьмана заявило: “Ми не хочемо брати ярма на шию. Князь нас не завоював шаблею, як Молдаван і Мультян (волохів. — *Т. Ч.*), ми з доброї волі і по дружбі хочемо мати з ним союз”¹⁰⁹.

Можемо стверджувати, що переяславсько-московські домовленості 1654 р. не були схвалені на Генеральній раді, а отже, згідно з тогочасними вітчизняними політико-культурними традиціями, не відбулася їхня ратифікація найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави. На нашу думку, потрібно говорити лише про визнання гетьманом Б. Хмельницьким номінальної васальної підлеглості московському цареві Олексію Михайловичу. Але навіть і це не стримувало українського володаря від проведення самостійної зовнішньої політики, яка досить часто розходила з планами Москви. Вагомим доказом цьому є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 р., що була спрямована на збереження союзницьких відносин з кримським ханом та визнання протекції шведського короля і турецького султана. Протягом 1648—1657 рр. Український гетьманат завдяки впровадженій Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості остаточно утвердився у геополітичній структурі Центрально-Східної Європи як держава, що фактично була непідлеглою, але номінально залежною від монарших дворів даного регіону.

¹ Величко С. Літопис. Т. 1. — К., 1991. — С. 158; Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2002. — С. 509.

² Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657. — К., 1961. — С. 595.

³ Там же. — С. 596.

⁴ Там же. — С. 575.

⁵ Там же. — С. 578.

⁶ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII—XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — Т. I. — К., 1993. — С. 117—121.

⁷ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Там же. — Т. III. — К., 1994. — С. 86—110.

⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 317—319.

⁹ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. 1. — Отд. III. — К., 1898. — С. 464.

¹⁰ *Czermak W.* Planu wojny tureckiej Władysława IV. — Kraków, 1895; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. 2. — К., 1995. — С. 463—464; *Голобуцький В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. — К., 1962. — С. 77; *Флоря Б.* Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Зб. наук. праць. — К., 1992. — С. 79—104.

¹¹ *Czermak W.* Planu wojny... — S. 305.

¹² *Ibid*; *Флоря Б.* Назв. праця. — С. 84.

- ¹³ Там же. — С. 100—101.
- ¹⁴ Соловьев В. История России. — Т. X. — М., 1879. — С. 193.
- ¹⁵ Michalowski J. Księga pamięnicza. — Kraków, 1864. — S. 120—121.
- ¹⁶ Памятники, изданные Киевскою комиссиею. — Т. 1. — Отд. III. — С. 118—125; Документи Б. Хмельницького. — С. 33—36.
- ¹⁷ Документи Б. Хмельницького. — С. 33—36.
- ¹⁸ Там же. — С. 36—39.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. — С. 39, 47, 51—53.
- ²¹ Там же. — С. 44, 46.
- ²² Там же.
- ²³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. III. — СПб., 1861. — С. 207—208.
- ²⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы (далі — ВУсР). — Т. 2. — М., 1953. — С. 55—56.
- ²⁵ Документи Б. Хмельницького. — С. 52, 53.
- ²⁶ Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — Вип. 1. — К., 1964. — С. 93—94; Документи Б. Хмельницького. — С. 84, 85.
- ²⁷ Бутин І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648—1656) // Архіви України. — 1966. — № 3. — С. 62—66; Кордуба М. Між Замостям і Зборовом (Сторінка зносин Семигорода з Україною і Польшею) // ЗНТШ. — Львів, 1922. — Т. 133. — С. 39—56.
- ²⁸ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 177—192.
- ²⁹ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 92.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Дополнения к актам историческим. — Санкт-Петербург, 1848. — С. 184—185; Документи Б. Хмельницького. — С. 82—83.
- ³² Там же.
- ³³ Архів Інституту історії України НАН України (далі — Архів ІІУ) — Записки М. Голінського, № 4184, с. 185.
- ³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 119—120.
- ³⁵ Там же. — С. 145.
- ³⁶ ВУсР. — Т. 2. — С. 132—133.
- ³⁷ Документи Б. Хмельницького. — С. 101, 102.
- ³⁸ Архів ІІУ. — Записки М. Голінського, № 4184, с. 216—217, 234—235.
- ³⁹ Там же. — С. 217—219.
- ⁴⁰ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К., 1941. — С. 184—185.
- ⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 415.
- ⁴² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 210—217; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.) — Львів, 1993. — С. 58—61; Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648—1651. — Львів, 1996. — С. 95—97; Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1970. — Ч. 1—3. — С. 120—121; Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648—1657). Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 132—135.
- ⁴³ Документи Б. Хмельницького. — С. 136, 137.
- ⁴⁴ Там же. — С. 137, 138.
- ⁴⁵ Архів ІІУ. — Записки М. Голінського, № 4184, С. 332—334.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Michalowski J. Księga pamięnicza. — S. 554—555; Флоря Б. Назв. праця. — С. 93.
- ⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 354.
- ⁵⁰ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911. — С. 139; Флоря Б. Вказ. праця. — С. 94.
- ⁵¹ ВУсР. — Т. 2. — С. 185.
- ⁵² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — К., 1931. — С. 54.
- ⁵³ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672 / Opr. Z. Abrachamowicz. — Warszawa, 1959. — S. 331.
- ⁵⁴ Жерела... — Т. XII. — С. 164.
- ⁵⁵ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K. Wójcicki. — Т. II. — Warszawa, 1846. — S. 199.

- ⁵⁶ ВУсР. — Т. III. — С. 143.
- ⁵⁷ Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. — К., 1998. — С. 63.
- ⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 365—367.
- ⁵⁹ Цит. за: Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — С. 296.
- ⁶⁰ Архів Головних актів давніх у Варшаві. — Ф. “Архів Скарбу Коронного”, від. “Козацькі справи”, папка 42, спр. 27, № 6; Документи Б. Хмельницького. — С. 226.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Документи Б. Хмельницького. — С. 233—234.
- ⁶³ Музей Національний ім. Кн. Чарторийських у Варшаві. Відділ рукописів. — Теки Нарушевича (далі — ТН.), № 146, арк. 211—216; Документи Б. Хмельницького. — С. 266—267.
- ⁶⁴ Крип’якевич І. Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650—1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 149. — С. 176—177.
- ⁶⁵ Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących. — Т. 1. — Warszawa, 1824. — S. 204—205.
- ⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси — Т. 9. — Ч. 2. — К., 1931. — С. 784, 1545.
- ⁶⁷ Флоря Б. Назв. праця. — С. 98—99.
- ⁶⁸ ВУсР. — Т. III. — М., 1954. — С. 289, 302.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ Флоря Б. Назв. праця. — С. 101.
- ⁷¹ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 158—159.
- ⁷² Документи Б. Хмельницького. — С. 216.
- ⁷³ Памятники, изданные Киевской комиссией. — Т. III. — Отд. III. — С. 31—34.
- ⁷⁴ Акты ЮЗР. — Т. VIII (прибавление). — СПб., 1875. — С. 362—363.
- ⁷⁵ ВУсР. — Т. III. — С. 497—498.
- ⁷⁶ Там же. — С. 263; Флоря Б. Назв. праця. — С. 101.
- ⁷⁷ Флоря Б. Назв. праця. — С. 102.
- ⁷⁸ ВУсР. — Т. III. — С. 320.
- ⁷⁹ Степанков В. С. Кам’янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 13; Федорук Я. Ф. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654—1657. — Ч. 1. — Львів, 1996. — С. 15.
- ⁸⁰ Новітня історіографія проблеми “Переяслава 1654 р.” викладена в наступних працях: Плохий С. Н. Освободительная война украинского народа в латиноязычной историографии середины XVII века. — Днепропетровск, 1983; Смолий В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу середини XVII ст. — К., 1992; Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945—1990). — Рівне, 1993; Горобець В. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки історіографічної традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 14—27; Мицик Ю. Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 263—268, Basarab J. Perejaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982 та ін.
- ⁸¹ Див., наприклад: Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793). Историко-юридический очерк. — Петроград, 1915; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934; Він же. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. — Нью-Йорк, 1954; Іваницький С. Переяславський договір з 1654 р.: Правна якість заложеного цим договором відношення сторін. — Нью-Йорк, 1954; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 року. — Нью-Йорк, 1954; Попов С. Юридична природа злучення України з Москвою // Літературно-Науковий вісник. — К., 1914 та ін.
- ⁸² Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 445—452.
- ⁸³ Документи Б. Хмельницького. — С. 323—325.
- ⁸⁴ ВУсР. — Т. III. — С. 559—560.
- ⁸⁵ Там же.
- ⁸⁶ Документи Б. Хмельницького. — С. 324.
- ⁸⁷ Бантиш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 65.
- ⁸⁸ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 441.
- ⁸⁹ Документи Б. Хмельницького. — С. 324.
- ⁹⁰ Там же. — С. 364—365.
- ⁹¹ Державний архів Львівської області, ф. 26, оп. 4, спр. 629, арк. 82—83 (Czerewko W. — S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654—1655. — Lwów, 1932).
- ⁹² Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 47.

- ⁹² Памятники, изданные Киевскою комиссиею... — Т. III. — С. 193—196.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 588—597.
- ⁹⁵ Цит. за: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 212.
- ⁹⁶ Див., наприклад: Каманин И. Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — Вып. 2. — К., 1916. — С. 93—108; Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані — дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 235—242; Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655—1657 гг. // Там же. — С. 253—264; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 154. — 1937. — С. 41—69; Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911; Матях В. “Шведська карта” у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (з приводу неопублікованих праць І. П. Крип'якевича та М. Ф. Владимирського-Буданова) // Доба Богдана Хмельницького. — С. 235—242; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654—1655. — Kraków, 1910; Kubala L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. — Lwów, 1913.
- ⁹⁷ Документи Б. Хмельницького. — С. 438 — 439.
- ⁹⁸ Там же. — С. 456—457.
- ⁹⁹ Там же. — С. 502.
- ¹⁰⁰ Там же.
- ¹⁰¹ Там же. — С. 513—514.
- ¹⁰² Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 86—88, 94—95; Горобець В. Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації між Москвою і Варшавою. — К., 2001. — С. 98.
- ¹⁰³ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. II. — S. 176.
- ¹⁰⁴ Заборовский Л. В. Указ. соч. — С. 137.
- ¹⁰⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1098—1099; Заборовский Л. В. Указ. соч. — С. 138.
- ¹⁰⁶ Мицик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 115—116.
- ¹⁰⁷ Документи Б. Хмельницького. — С. 461—463.
- ¹⁰⁸ Там же. — С. 475—476.
- ¹⁰⁹ Цит. за: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. — С. 192.